

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 47-48 (2011)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 47-48 (2011)

Μεταξύ δύο κόσμων: Τα ιχθυοτροφεία του Αμβρακικού κόλπου τον 18ο αιώνα

Χριστίνα Ε. Παπακώστα

doi: [10.12681/prch.28426](https://doi.org/10.12681/prch.28426)

Copyright © 2021, Χριστίνα Ε. Παπακώστα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπακώστα Χ. Ε. (2021). Μεταξύ δύο κόσμων: Τα ιχθυοτροφεία του Αμβρακικού κόλπου τον 18ο αιώνα. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (47-48), 115–136. <https://doi.org/10.12681/prch.28426>

Χριστίνα Ε. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

*Μεταξύ δύο κόσμων: Τα ιχθυοτροφεία του Αμβρακικού κόλπου τον 18^ο αιώνα**

Στη μνήμη του πατέρα μου

Ειδικές μελέτες για την αλιεία στον 18^ο αιώνα στην περιοχή της Δυτικής Ελλάδας δεν υπήρχαν κυρίως λόγω της έλλειψης αρχειακών πηγών.¹ Τα τελευταία χρόνια, όμως, το βλέμμα των ιστορικών στράφηκε και στην Ήπειρο και άρχισαν να έρχονται στο φως άγνωστα μέχρι σήμερα αρχειακά τεκμήρια από την περίοδο της Βενετοκρατίας. Η έρευνα στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, στα αρχεία της Κέρκυρας και της Λευκάδας έχει αποδώσει σημαντικά ευρήματα, τα οποία, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε από τα περιηγητικά κείμενα, φωτίζουν πτυχές της οικονομικής ζωής του Αμβρακικού κόλπου.

Η Ήπειρος αποτελούσε πάντοτε ζωτικό χώρο τόσο για τη Βενετική όσο και για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αποτέλεσε σημαντική πύλη εισόδου προς τη Δύση των προϊόντων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ταυτόχρονα πύλη προς την Ανατολή για την εξαγωγή των ευρωπαϊκών αγαθών. Στα παράλια του Ιονίου πελάγους και του Αμβρακικού κόλπου η Πάργα, η Πρέβεζα και η Άρτα αναδείχθηκαν σε σημαντικά εμπορικά κέντρα στις αρχές του 17^{ου} αιώνα και σημείωσαν οικονομική ανάπτυξη, όπως υποδεικνύει και η ίδρυση πολλών ευρωπαϊκών προξενείων στις πόλεις αυτές.² Ένας σημαντικός

* Μία πρόδρομη μορφή της παρούσας εργασίας παρουσιάστηκε στη *Δεύτερη Συνάντηση στο πλαίσιο τριών Workshops (2008-2010). Πρόγραμμα Συνεργασίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και του University of Minnesota, Workshop II Πανεπιστήμιο Αθηνών: Η Μεσόγειος και οι Θάλασσές της: Φυσικά, Κοινωνικά, Πολιτικά Περιβάλλοντα και Τοπία (Αθήνα, 1-3 Οκτωβρίου 2009)* με τίτλο «Fishing in the Ionian sea in the eighteenth century: the fish farms in the gulf of Amvrakikos».

¹ Εξαιρέση αποτελεί το βιβλίο της Κωνσταντίνας Μπάδα για τους ψαράδες της λιμνοθάλασσας του Μεσολογίου εστιάζοντας κυρίως το ενδιαφέρον της στη σύγχρονη εποχή, βλ. ΜΠΑΔΑ 2004. Γενικότερα για την ιστορία της αλιείας στον ελλαδικό χώρο βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ 2010, 87 σημ. 1.

² ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1981· ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2002· 2004 όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία· ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α.

ΕΙΚΟΝΑ 1: Ψηφιδωτό δάπεδο από τη βασιλική του Δουμετίου στη Νικόπολη, στο οποίο εικονίζεται ψαράς με καμάκι (ΖΑΛΑΧΩΡΗ et al. 2001, 38)

παράγοντας της οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής ήταν το ψάρεμα στην ανοιχτή θάλασσα και τα ιχθυοτροφεία.³

Ο Αμβρακικός κόλπος –ο κόλπος της Άρτας,⁴ ο κόλπος της Πρέβεζας ή απλά ο κόλπος (*Golfo*) των βενετικών πηγών του 18^{ου} αιώνα– με τους περίφημους υγροβιότοπους του που σχηματίζονται στις εκβολές του Λούρου, του Άραχθου και του Βωβού, είναι ο μεγαλύτερος κόλπος της Δυτικής Ελλάδας. Εκτείνεται σε 405 τετραγωνικά χιλιόμετρα και οι λιμνοθάλασσές του καταλαμβάνουν 61 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Όντας μία κλειστή θαλάσσια λεκάνη με μοναδική οδό επικοινωνίας με την ανοιχτή θάλασσα ένα ρηχό κανάλι μήκους 6.000 μέτρων, πλάτους 600 μέτρων και βάθους 5 μέτρων, το οποίο καταλήγει στο Ιόνιο πέλαγο προς δυσμάς, τα νερά του Αμβρακικού ανανεώνονται πολύ αργά, μία διαδικασία που διαρκεί περίπου ένα έτος.⁵

Στο πέρασμα των αιώνων τα μεγάλα ποτάμια και οι προσχώσεις που δημιουργήθηκαν στο ρου τους σε συνδυασμό με την ανθρώπινη παρουσία δημιούργησαν ένα μοναδικό μωσαϊκό και ένα φιλόξενο ενδιαίτημα πτηνών και ψαριών, κυρίως στη βόρεια πλευρά του κόλπου.⁶ Ρηχές λιμνοθάλασσες με υφάλμυρα νερά, βάλτοι με αλμυρό νερό αλλά και τέλματα περιβάλλονται από μία ζώνη με διάφορες καλλιέργειες. Τη μονοτονία της πεδιάδας της Άρτας διαταράσσουν φράχτες θάμνων, μικρά δάση και κανάλια.⁷

Στο βάλτο της Ροδιάς βρίσκεται ο μεγαλύτερος σε έκταση καλαμιώνας

³ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, II, 136.

⁴ Ήδη στο *Χρονικό του Μορέως* στ. 9107 ο Αμβρακικός κόλπος απαντάται ως *κόρφος της Άρτας*, ΑΣΩΝΙΤΗΣ & ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2010, 69. Για την ονομασία του Αμβρακικού τον 18^ο αι. βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1986-1987, 56· 1987, 33 σημ. 119· ΒΕΤΣΙΟΣ 2005, 47· ΔΟΝΟΣ 2005, 16· ΜΟΣΧΟΝΑΣ 2010, 189.

⁵ ΖΑΛΑΧΩΡΗ et al. 2001, 14· ΡΗΓΑΣ et al. 2003, 22.

⁶ ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α, 259-260.

⁷ ΖΑΛΑΧΩΡΗ et al. 2001, 19-20. Για τη χλωρίδα στον Αμβρακικό βλ. ΡΗΓΑΣ et al. 2003, 34-37.

της Ελλάδας, τα προϊόντα του οποίου ήταν πολύ χρήσιμα τόσο για την αλιεία όσο και για την κατασκευή των ιχθυοτροφείων. Προς την πλευρά του κόλπου, οι γειτονικές λιμνοθάλασσες περιβάλλονται από νησίδες που έχουν δημιουργηθεί από την απόθεση εκατοντάδων χιλιάδων οστρακοειδών. Το Τσουκαλιό και η Ροδιά (έκτασης 28.300 στρεμμάτων) και η Λογαρού (έκτασης 25.300 στρεμμάτων) είναι οι τρεις μεγαλύτερες λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού και ίσως από τις μεγαλύτερες της Ελλάδας. Κατά μήκος των ακτών του κόλπου, από την Αιτωλοακαρνανία έως την Πρέβεζα, υπάρχουν μερικές ακόμα μικρότερες λιμνοθάλασσες με τα ίδια χαρακτηριστικά: στο βορειοανατολικό τμήμα του Αμβρακικού, στον όρμο του Παλαματερού, η λιμνοθάλασσα της Κόφτρας-Παλιομπούκας έκτασης 1.300 στρεμμάτων· στα βορειοανατολικά της Παλιομπούκας και ανατολικά των εκβολών του Βωβού, του Αγρίλου έκτασης 2.000 στρεμμάτων· στη βορειοδυτική πλευρά του κόλπου, δίπλα στην Πρέβεζα, του Μαζώματος έκτασης 1.650 στρεμμάτων (Εικ. 2).⁸

Ο χερσαίος χώρος που περιβάλλει τον Αμβρακικό κόλπο αποτελείται από πεδινή καλλιεργήσιμη πεδιάδα και λοφώδεις-ημιορεινές εκτάσεις. Στο νότιο και ανατολικό τμήμα του Αμβρακικού οι πεδινές εκτάσεις είναι λίγες και έχουν δημιουργηθεί κυρίως από την προσχωματική δραστηριότητα των χειμάρρων. Στο βόρειο τμήμα, η προσχωματική δραστηριότητα των ποταμών Λούρου και Αράχθου σε συνάρτηση με τις κλιματικές συνθήκες (θερμοκρασία, ύψος βροχής), έχουν σχηματίσει μία από τις ευφορότερες πεδινές εκτάσεις της Ελλάδας. Σε αυτήν την περιοχή κουνάβια, ασβοί, σκαντζόχοιροι, σκίουροι, λύκοι, αλεπούδες και χιλιάδες πτηνά βρίσκουν καταφύγιο. Στη θάλασσα ζουν –για πόσο όμως ακόμα;– θαλάσσιες χελώνες (*Caretta caretta*) και νεροχελώνες, νερόφιδα, σαύρες, βατράχια και φρύνοι καθώς και τα περίφημα δελφίνια του Αμβρακικού.⁹

Σύμφωνα με τον μύθο ο Μέγας Αλέξανδρος ήταν εκείνος που διάνοιξε το κανάλι (διάυλο) της Πρέβεζας, το οποίο οδηγούσε στο Ιόνιο πέλαγος και από τότε η πλούσια σε πρόβατα και βουβάλια πεδιάδα του Αμβρακικού κόλπου έγινε πλούσια σε ψάρια και αλιεύματα. Την ποσότητα των αλιευμάτων δεν μπορούσες να τη λογαριάσεις (Λογαρού) και για να τα μεταφέρεις απαιτούνταν πολλά τσουκάλια (Τσουκαλιό).¹⁰ Μετά τη ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ. και την ίδρυση της Νικόπολης στο στόμιο του Αμβρακικού, η αλιεία σε τοπικό επίπεδο ανέπτυξε ένα πρωτόγονο σύστημα φυσικών ιχθυοτροφείων, τα αποκαλούμενα *ιβάρια*, *βιβάρια* ή *διβάρια*. Η λέξη προέρχεται από τον λα-

⁸ ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α, 262-263.

⁹ Γενικά για την πανίδα του Αμβρακικού βλ. ΡΗΓΑΣ et al. 2003, 38-42, 54-80. Ειδικότερα για τα απειλούμενα είδη πτηνών βλ. ΖΟΓΚΑΡΗΣ et al. 2003.

¹⁰ ΖΑΛΑΧΩΡΗ et al. 2001, 42. Ένας ανώνυμος γεωγράφος του 4^{ου} μ.Χ. αι. αναφέρει ότι την εποχή αυτή τα ψάρια στη Νικόπολη ήταν τόσα πολλά που προκαλούσαν αηδία στους κατοίκους, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 215.

τινικό όρο *vivarium* που σημαίνει ο χώρος που τρέφει, ο χώρος που έχει ζωή. Την ίδια λέξη χρησιμοποιούν ακόμα και σήμερα οι ντόπιοι για να χαρακτηρίσουν τα ιχθυοτροφεία.¹¹ Εντός των ιβαριών γενικεύθηκε η χρήση ρηχών πλεούμενων με επίπεδο πάτο και κουπιά, τα *πριάρια*, τα οποία ακόμα και σήμερα χρησιμοποιούνται τόσο στον Αμβρακικό, όσο και στη γειτονική Λευκάδα, την Ηγουμενίτσα και το Μεσολόγγι.¹² Η λέξη *πριάρι* πιθανότατα προέρχεται από τη θέση που είχε το σώμα του ανθρώπου που κωπηλατούσε: καθόταν στο πίσω μέρος του πλεούμενου και κωπηλατούσε κοιτώντας μπροστά (*priorsus* στα λατινικά).¹³

Η πρώτη πληροφορία που έχουμε για την ύπαρξη ιχθυοτροφείων στον Αμβρακικό χρονολογείται σε βενετικό έγγραφο του 1403, στο οποίο μνημονεύονται τα ιχθυοτροφεία του Αλβανού ηγεμόνα της Άρτας Μουρίκη Σπάτα. Αυτά ενοικιάζονταν από τον Μουρίκη σε Κερκυραίους, οι οποίοι ήταν Βενετοί υπήκοοι.¹⁴ Από τον 15^ο αιώνα τα ψάρια¹⁵ καθώς και τα άλλα αλιεύματα αποτελούσαν τόσο για τους Βενετούς όσο και για τους Οθωμανούς σημαντική πηγή εσόδων, τα οποία προέρχονταν από το εμπόριο των αλιευμάτων και τη φορολόγησή τους αλλά και από την ενοικίαση των ιχθυοτροφείων. Κανονιστικές διατάξεις από τον 16^ο αιώνα όριζαν τόσο τον τρόπο ενοικίασης και λειτουργίας των ιχθυοτροφείων όσο και τον τρόπο φορολόγησης των αλιευμάτων που προέρχονταν από την ανοιχτή θάλασσα αλλά και από τα ιχθυοτροφεία.¹⁶

Το 1685 ο Francesco Morosini, αμέσως μετά την κατάληψη της Λευκάδας, της Πρέβεζας και της Βόνιτσας, έθεσε σε δημοπρασία τα ιχθυοτροφεία του Αμβρακικού.¹⁷ Αυτά τα «διαχειρίζονταν» η βενετική διοίκηση μέσω του Δη-

¹¹ ΖΑΛΑΧΩΡΗ et al. 2001, 57-59. Πρβλ. και *vivarium*: το ζωοτροφείο, ζωγρείον (θηριοτροφείο, ορνιθοτροφείο, ιχθυοτροφείο κ.τ.τ.), ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ 1884, 958.

¹² Για τα πρυάρια ή πριάρι βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1953· 2012, 633-636.

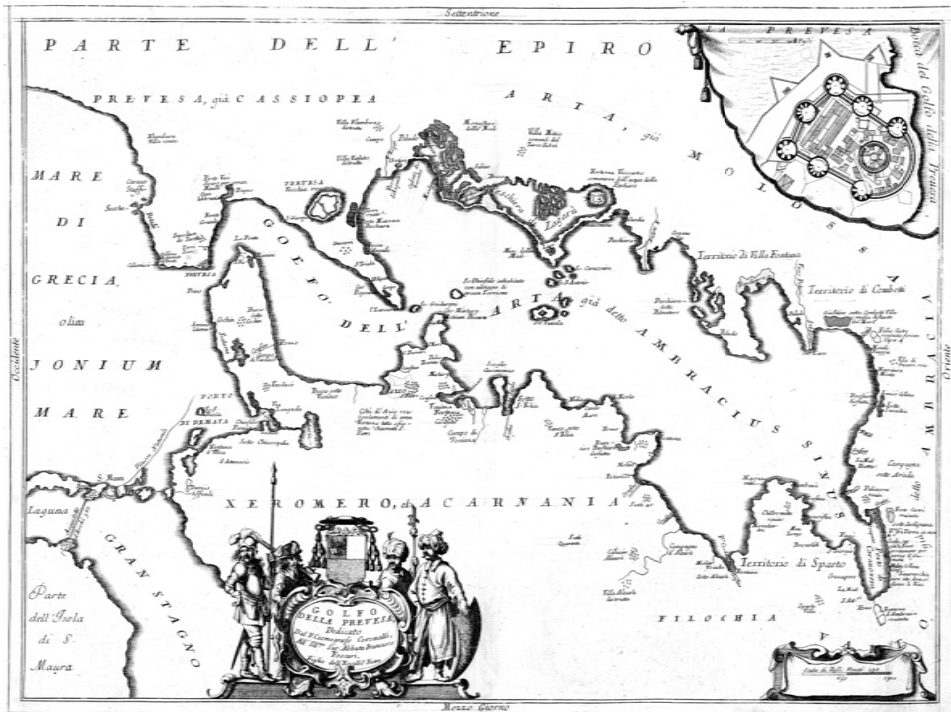
¹³ ΖΑΛΑΧΩΡΗ et al. 2001, 72. Πρβλ. και *priorsus*: εις το έμπροσθεν, πρόσω, ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ 1884, 667.

¹⁴ ΑΣΩΝΙΤΗΣ & ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2010, 73-74.

¹⁵ Ο Κυριακός ο εξ Αγκώνος τον 15^ο αι. μιλά για ιχθύες «παχείς και ποικιλογενείς», ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2011, 237-238.

¹⁶ Βλ. παραδειγματικά CARITOLI 1771 για το Βενετικό Κράτος και ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 316-317 για την οθωμανική επικράτεια.

¹⁷ ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Αρχειοθήκη Αρχιεπισκοπείου*, φάκ. 7, υποφάκ. «Salline pubbliche e peschiera pubblica. 1684 conquista dell'isola di Leucadia Santa Maura fatta dal procurator kavalier Francesco Morosini, capitano general della Repubblica ex veneta. 1715 giacquistò della medesima», έγγραφο με ημερομηνία 15 Ιανουαρίου 1685 (1684 β.έ.). Τη χρονιά αυτή ενοικιάστηκαν ως ενιαία μονάδα τα ιχθυοτροφεία της Λευκάδας και της Βόνιτσας (Βουλκαριά, Δρέπανο και Σάλταινη) έναντι 2.320 ρεαλίων για τρία χρόνια, ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ 2009, 262. Στο διάταγμα που εξέδωσε ο Morosini σχετικά με τη μίσθωση των ιβαριών ορίζονταν σαφώς οι κανόνες λειτουργίας και οι τιμές διάθεσης των αλιευμάτων: 3 γαζέτες η λίτρα για τα ψάρια και τα χέλια την περίοδο Απρίλιο-Σεπτέμβριο και 4 γαζέτες από Οκτώβριο έως Μάρτιο.

ΕΙΚΟΝΑ 2: Ο Αμβρακικός κόλπος στα τέλη του 17^{ου} αιώνα διά χειρός Coronelli (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, No. 10)

μοσίου Ταμείου της Λευκάδας, όπου οι ιδιώτες μισθωτές κάθε χρόνο κατέβαλαν το ενοίκιο. Λόγω, όμως, της γειννίαςης με την οθωμανική επικράτεια και του αμφισβητούμενου πολλές φορές ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ιχθυοτροφείων, οι ενοικιαστές ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν εισφορές και στον Οθωμανό διοικητή της Άρτας.¹⁸ Το 1757 το Βενετικό Δημόσιο εισέπραξε 504 τσεκίνια από τη φορολόγηση των ιχθυοτροφείων της Πρέβεζας (*datio delle peschiere*)¹⁹ και 30 χρόνια αργότερα 1.429 τσεκίνια.²⁰ Στο Δημό-

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα 1 δουκάτο ισοδυναμούσε σε 91 γαζέτες, ΛΙΑΤΑ 1996, 203. Παράλληλα, ανακοινώνονταν και τα μέτρα που θα λάμβαναν οι Βενετοί προκειμένου να αποτρέψουν τη λαθραλιεία, ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ 2009, 262.

¹⁸ ΜΟΣΧΟΝΑΣ 2010, 190.

¹⁹ Το ίδιο έτος το Βενετικό Δημόσιο αποκόμισε 127 δουκάτα από τα ιχθυοτροφεία της Λευκάδας, και 800 από τα ηπειρώτικα ιχθυοτροφεία, ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1994, I, 240, 338. Πρβλ. και Πίνακα 1.

²⁰ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1994, II, 211. *Τσεκίνι* είναι άλλη ονομασία του βενετικού δουκάτου.

σιο Ταμείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1760 κατατέθηκαν 2.300 δουκάτα από τη φορολόγηση των ιχθυοτροφείων του Αμβρακικού κόλπου.²¹ Τη χρονιά αυτή ο βοεβόδας της Άρτας ζητούσε από τους Επτανήσιους υποψήφιους ενοικιαστές του ιχθυοτροφείου της Βουλκαριάς 40 τσεκίνια για ένα χρόνο²² την ώρα που Πρεβεζάνοι για την ενοικίαση οθωμανικών ιχθυοτροφείων στις εκβολές του Λούρου κατέβαλαν 300 τσεκίνια ετησίως.²³ Προκειμένου να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τί σήμαιναν τα ποσά αυτά, αντλώντας παραδείγματα από νοταριακά έγγραφα της γειτονικής Λευκάδας αναφέρουμε ότι στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα ένα μεγάλο σπίτι στην πόλη κόστιζε 40-45 τσεκίνια, 1 ελιά 1,5-2 τσεκίνια, μία βάρκα πουλήθηκε 10 τσεκίνια, ενώ η μέση τιμή ενός ψαροκάικου ήταν γύρω στα 45 τσεκίνια.²⁴

Τα ιχθυοτροφεία αλλά και η εν γένει θαλάσσια περιοχή του Αμβρακικού αποτέλεσαν μήλον της έριδος για Βενετούς και Οθωμανούς. Ούτε η συνθήκη του Πασσάροβιτς το 1718 έλυσε το πρόβλημα της κυριαρχίας επί του κόλπου

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Προϋπολογισμός εσόδων από βενετικά ιχθυοτροφεία για το έτος 1757

Δημόσιο Ταμείο	Πρόσδος	Ποσό (τσεκίνια προς 36 λίρες)
Κέρκυρας	Ενοικίαση ιχθυοτροφείου Γεροβολιάς για 6 έτη	46 (7,6 κατ' έτος)
	Ενοικίαση ιχθυοτροφείου Σαγιάδας για 3 χρόνια	31 (10,3 κατ' έτος)
	Ενοικίαση ιχθυοτροφείου Βουθρωτού για 10 έτη	700 (70 κατ' έτος)
Λευκάδας	Ενοικίαση ιχθυοτροφείων Πρέβεζας για 4 χρόνια	504 (126 κατ' έτος)
	Ενοικίαση ιχθυοτροφείου Λευκάδας (ισόβια παραχώρηση στους Δημήτριο & Σπυρίδωνα Περούλη)	127 (ετησίως)
Κεφαλονιάς	Ενοικίαση ιχθυοτροφείου Αργοστολίου για 3 χρόνια	94 (31,3 κατ' έτος)

Πηγή: ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1994, ΙΙ, 326-327, 338, 340, 347

²¹ Την ίδια περίοδο το ιχθυοτροφείο του Βουθρωτού απέφερε στο βενετικό ταμείο 1.496 δουκάτα, βλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 1992, αρ. 294 (26 Φεβρουαρίου 1765), 62.

²² ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1963, 143-144.

²³ ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α, 265-266.

²⁴ ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ 1985, 276.

καθώς άφηνε το θέμα ανοιχτό.²⁵ Ο εκπρόσωπος των Οθωμανών στις διαβουλεύσεις για τη χάραξη της συνοριακής γραμμής ισχυρίστηκε ότι τα ιχθυοτροφεία του Αμβρακικού ανέκαθεν ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και εφόσον στη συνθήκη δεν είχε ληφθεί κάποια ειδική μέριμνα για αυτά, θα έπρεπε να εξακολουθήσει να υφίσταται το ίδιο ιδιοκτησιακό καθεστώς. Την αστυνόμευση, όμως, του κόλπου οι Οθωμανοί την άφησαν στα χέρια των Βενετών, οι οποίοι φρόντιζαν και για τον ασφαλή πλου όλων των σκαφών στον Αμβρακικό.²⁶ Το 1737 ο έκτακτος Βενετός προβλεπτής της Λευκάδας Pompeo Rotta και ο πασάς των Ιωαννίνων Ali bey Arslan υπέγραψαν μία συμφωνία προκειμένου να διευθετήσουν τα της τήρησης τάξης στη μεθόριο των δύο αυτοκρατοριών και να εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη άσκηση του εμπορίου. Με το άρθρο 3 οριζόταν ότι στο εξής θα αποπλιζόταν η φελούκα, με την οποία οι Οθωμανοί περιπολούσαν έξω των ιχθυοτροφείων του Αμβρακικού. Παράλληλα, το οπλισμένο πλοίο των Βενετών, το οποίο βρισκόταν ήδη στην περιοχή και περιπολούσε, θα αναλάμβανε τη φύλαξη του κόλπου και θα κρατούσε μακριά από αυτόν οποιοδήποτε κακοποιό στοιχείο.²⁷

Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί ότι στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο Αλή Τεπελενλής, πασάς των Ιωαννίνων, διεκδικούσε σθεναρά τη Βουβάλα και την Κορωνησία, δύο βραχονησίδες του κόλπου.²⁸ Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα εφόσον κατά τους Οθωμανούς τα νερά του Αμβρακικού αποτελούσαν τμήμα της

ΕΙΚΟΝΑ 3: Λεπτομέρεια χάρτη του 1729 όπου εικονίζονται μερικά από τα ιχθυοτροφεία της Ακαρνανίας (ΚΑΤΣΙΑΡΑΗ-HERING 2004, 109)

²⁵ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 2002, 459-460.

²⁶ ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α, 134-137. Γενικότερα για τον καθορισμό των συνόρων στην ευρύτερη περιοχή του Αμβρακικού κόλπου τον 18^ο αι. βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2005· 2008· CURLIN & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009.

²⁷ ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α, 203, 382-383.

²⁸ Στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας σώζεται ένα πλήθος εγγράφων σχετικά με το θέμα, τα οποία σκοπεύω να παρουσιάσω σύντομα σε ειδική μελέτη. Βιβλιογραφικά για το θέμα βλ. COSMAI & SORTENI 1996, 570, 607, 651, 660-662, 668, 670, 673, 701, 710, 741· ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 2010, 241, 243· PALADINI 1997, vol. 1, 246-251, 274, 327-329, 331-332· vol. 2, 397-405, 412-421, 424-426, 442-443, 450-456, 461, 553-556, 599, 641-645, 665, 670, 674· ΒΕΤΣΙΟΣ 2007β.

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γιατί ο πασάς των Ιωαννίνων κατέβαλλε άοκνες προσπάθειες για να ενσωματώσει τις δύο βραχονησίδες; Γίνεται φανερό, λοιπόν, ότι οι αντιθέσεις, οι διεκδικήσεις και το αμφίβολο ιδιοκτησιακό καθεστώς συνέχισαν να υφίστανται μέχρι την οριστική πτώση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου το 1797.²⁹

Σύμφωνα με την αναφορά³⁰ φυσιολόγου *lettore don Guido Vio, monaco beneditino di San Michiel di Murano*,³¹ ο οποίος επισκέφθηκε τα νησιά του Ιονίου πελάγους στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, συνοδεύοντας τον Francesco Grimani, *provveditore generale da mar*, οι θάλασσες της ελληνοβενετικής Ανατολής με τους αναρίθμητους κόλπους και τα στενά σε κάποιες περιόδους του έτους κατακλύζονται από τα διερχόμενα ψάρια. Στη βραχώδη ακτογραμμή της απέναντι οθωμανικής στεριάς συχνά βρίσκουν καταφύγιο σε διάφορες εποχές πολλά είδη ψαριών προκειμένου να φέρουν εις πέρας ανενόχλητα τη διαδικασία γονιμοποίησής τους. Επίσης, πολλοί κόλποι καταλήγουν σε έλη και λιμνοθάλασσες και αποτελούν ευνοϊκούς τόπους για τη λειτουργία ιχθυοτροφείων.³² Όμως, οι κάτοικοι των Επτανήσων δεν ήταν πολύ ικανοί στο ψάρεμα στην ανοιχτή θάλασσα και οι ποσότητες των αλιευμάτων δεν ήταν επαρκείς για την τροφοδοσία του πληθυσμού. Για παράδειγμα, παρά την ύπαρξη ιχθυοτροφείων στην Κέρκυρα,³³ στη Λευκάδα³⁴ και στο Βουθρωτό³⁵ στην απέναντι ηπειρωτική ακτή, ήταν υποχρεωμένοι να εισάγουν

²⁹ Και το ιχθυοτροφείο του Βουθρωτού είχε αποτελέσει μήλον της έριδος μεταξύ Βενετών και Οθωμανών. Επειδή οι οθωμανικές οχλήσεις ήταν συνεχόμενες και στην περιοχή επικρατούσε κλίμα έντονης ανασφάλειας, το 1630 οι Βενετοί σκέφθηκαν να εγκαταλείψουν το ιχθυοτροφείο παρά το γεγονός ότι κάθε χρόνο αποκόμιζαν από αυτό έσοδα 8.000-9.000 δουκάτα, βλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 2006, 15.

³⁰ ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003 et al., τ. 2, 85-91 (η αναφορά σε μετάφραση). Το πρωτότυπο της έκθεσης με τίτλο «1761 Circa pesca nei mari del Levante veneto» απόκειται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia [στο εξής Α.Σ.Β.], *Senato, Dispacci dei provveditori da Terra e da Mar ed altre cariche* [στο εξής *PTM*], b. 1002) μαζί με τις αναφορές του Grimani προς τον δόγη.

³¹ CICOGNA 1834, 638, 757· ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ 2010, 92 σημ. 11.

³² Σε τέτοιους τόπους έχουν εγκατασταθεί τα βενετικά ιχθυοτροφεία του Βουθρωτού, της Κέρκυρας και της Πρέβεζας. Τα ανάλογα παραδείγματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι σαφώς περισσότερα και μεγαλύτερης οικονομικής σημασίας, ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003 et al., τ. 2, 86.

³³ ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ 2010. Πρόκειται για τη μοναδική εργασία που αφορά την αλιεία της Κέρκυρας με ελάχιστες αναφορές στον 18^ο αι.

³⁴ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ 2009.

³⁵ Το «μεγάλο βιβάρι», το ιχθυοτροφείο του Βουθρωτού, χρονολογείται στις αρχές του 14^{ου} αι., απέφερε έσοδα 1.500 λιρών ετησίως (ΡΩΜΑΝΟΣ 1889, 556, 558) και ήταν πάντοτε στενά συνδεδεμένο με το νησί της Κέρκυρας. Ό,τι παράγονταν σε αυτό ή αλιεύονταν στη γειτονική του περιοχή πωλούνταν στην κερκυραϊκή αγορά σε καθορισμένη από τη βενετική διοίκηση τιμή. Παράλληλα, ο ενοικιαστής του ιχθυοτροφείου ήταν υποχρεωμένος πέραν του ενοικίου να καταβάλλει ετησίως στο Βενετικό Δημόσιο 80 τσεκίγια, δηλαδή περίπου το 1/10 του μισθώματος, για να εξασφαλίσει το προνόμιο να μην φορολογούνται τα αλιεύματα που εξήγε

ψάρια –φρέσκα, παστά³⁶ και καπνιστά–, οστρακοειδή και μαλάκια από τον Αμβρακικό κόλπο.³⁷ Η έλλειψη τεχνογνωσίας σχετικά με την αλιεία, το γεγονός ότι οι ακτές της Δυτικής Ελλάδας είναι βραχώδεις και δύσκολα προσβάσιμες για να μπορέσει κανείς να ψαρέψει σε αυτές, ο τύπος των χρησιμοποιούμενων δικτύων και των δολωμάτων είχαν ως αποτέλεσμα τα αλιεύματα να είναι λίγα και χαμηλής ποιότητας. Ο Grimani στο τέλος του ταξιδιού του στο Ιόνιο πρότεινε μία σειρά μέτρων για την αναβάθμιση της αλιείας και των ιχθυοτροφείων.³⁸ Στην αναβάθμιση αυτή θα συνέβαλαν με την τεχνογνωσία τους και οι «μπουρανέλου», οι έποικοι, δηλαδή, στην Πρέβεζα και τη Λευκάδα, οι οποίοι κατάγονταν από το νησί Burano της βενετικής λιμνοθάλασσας. Οι επιδέξιοι αυτοί ψαράδες με δική τους πρωτοβουλία, άγνωστο πότε ακριβώς, ταξίδεψαν προς τον Αμβρακικό γνωρίζοντας ότι εκεί υπήρχε μεγάλος αλιευτικός πλούτος και επομένως θα έβρισκαν δουλειά.³⁹

Τον 18^ο αιώνα στον Αμβρακικό λειτουργούσαν τουλάχιστον 31 ιβάρια: 18 στην Άρτα, 8 στην Πρέβεζα και 5 στη Βόνιτσα.⁴⁰ Οι αριθμοί αυτοί δεν εί-

στο νησί του Ιονίου. Για το ιχθυοτροφείο του Βουθρωτού βλ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1994, II, 100-105· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1986-1987, 60 σημ. 8· ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 319-322 όπου και βιβλιογραφία· ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ 2010, 93 σημ. 12.

³⁶ Τα παστά ψάρια ήταν φθηνή τροφή γιατί δεν φορολογούνταν στη βενετική επικράτεια, ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1994, II, 228-229. Ένα τμήμα των παστών ψαριών που έφθαναν στο λιμάνι της Κέρκυρας προορίζονταν για τη βενετική αρμάδα, Α.Σ.Υ., *PTM*, b. 1002, επιστολή του έκτακτου προβλεπτή Λευκάδας Vincenzo Balbi προς τον γενικό προβλεπτή θαλάσσης Francesco Grimani με ημερομηνία 4 Απριλίου 1760 εντός της «δέσμης εγγράφων» με τίτλο *1761 Circa pesca nei mari del Levante veneto*, φ. [1v]. Για τη μέθοδο παστώματος των ψαριών τον 18^ο αι. βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003 et al., τ. 2, 91-92. Στην αναφορά μάλιστα του Grimani διευκρινίζεται ότι το ιδανικό αλάτι για το πάστωμα των ψαριών ήταν το χοντρό αλάτι της Λευκάδας. Για το αλάτι και τις αλυκές της Λευκάδας τον 18^ο αι. βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ 2003· ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ 2006.

³⁷ Α.Σ.Υ., *PTM*, b. 1002, έγγραφο με τίτλο *Corfù* εντός της «δέσμης εγγράφων» με τίτλο *1761 Circa pesca nei mari del Levante veneto*, φ. [1r-v]. Την πρακτική εισαγωγής ψαριών στα Ιόνια νησιά τη συναντάμε ήδη στον 17^ο αι. Ο γενικός προβλεπτής της Κέρκυρας, Ζακύνθου και Κεφαλονιάς Filippo Pasqualigo το 1608, στην έκθεση που υπέβαλε στον δόγη της Βενετίας μετά το πέρας της θητείας του, αναφέρει ότι είναι αναγκασμένοι να εισάγουν από την απέναντι οθωμανική επικράτεια διάφορα προϊόντα, μεταξύ των οποίων και παστά ψάρια, ΜΟΣΧΟΝΑΣ & ΜΟΣΧΟΝΑ 2009, 673. Αλλά ακόμα και στις αρχές του 19^{ου} αι. τα Επτάνησα εισάγουν ψάρια και αλιεύματα Αμβρακικού, τα οποία εξάγονται από το λιμάνι της Πρέβεζας, ΚΑΡΑΝΑΤΗΣ 1993, 109-111.

³⁸ CICOĞNA 1856, 60.

³⁹ ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 66-67.

⁴⁰ Ο Grimani στον φάκελο που έφτιαξε σχετικά με την αλιεία στον χώρο του Ιονίου, την οποία στη συνέχεια υπέβαλε στον δόγη, αναφέρει ονομαστικά έξι οθωμανικά ιχθυοτροφεία στον Αμβρακικό κόλπο σημειώνοντας παράλληλα και τα έσοδα, τα οποία απέφεραν ετησίως: Λογαρού 1.000 τσεκίνια, Τσουκαλιό και Μάζωμα 700 τσεκίνια, Νικολιάτικο 250 τσεκίνια, Κουκουλιά 150 τσεκίνια, Παλαματερό 100 τσεκίνια, Αγριλος 100 τσεκίνια, Α.Σ.Υ., *PTM*, b. 1002, έγγραφο με τίτλο *Corfù* εντός της «δέσμης εγγράφων» με τίτλο *1761 Circa pesca nei mari del Levante veneto*, φ. [1v]. Όπως τα απαριθμεί ο Σεραφείμ Ξενόπουλος (ΞΕΝΟ-

ναι απόλυτοι καθώς δεν έχει σωθεί κατάλογος τόσο των βενετικών όσο και των οθωμανικών ιχθυοτροφείων του Αμβρακικού. Στις βενετικές πηγές αναφέρονται συνήθως τα ιχθυοτροφεία Τσουκαλιό, Λογαρού, Αγρίλος, Πλατυκομμένο, Μάζωμα, Μαργαρώνα, Παλαματερού, Γρίπος και Κουκουλιά, Βουλκαριά, Σάλταινη και Δέματα, Πογωνίτσα χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν και άλλα. Άλλωστε τον 18^ο αιώνα είναι γνωστό ότι κατασκευάστηκαν ιχθυοτροφεία, τα οποία λειτούργησαν για μικρό χρονικό διάστημα, όπως παραδείγματος χάριν το ιχθυοτροφείο στα σύνορα της Πρέβεζας, κοντά στις εκβολές του Λούρου.⁴¹ Επίσης, είναι βέβαιο ότι στις αρχαικές πηγές του 18^{ου} αιώνα που έχουν μελετηθεί μέχρι σήμερα, δεν αναφέρονται ιβάρια, η λειτουργία των οποίων είναι γνωστή από μεταγενέστερες πηγές.

Τα ιβάρια της Άρτας αρχικά βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του Οθωμανού βοεβόδα της πόλης⁴² και αργότερα, μετά την ανάρρηση του Αλή πασά Τεπελενλή στο αξίωμα του πασά των Ιωαννίνων, πέρασαν στη δικαιοδοσία του.⁴³ Τα ιχθυοτροφεία της Πρέβεζας και της Βόνιτσας ανήκαν στο Βενετικό Δημόσιο.⁴⁴ Τόσο οι αλυκές όσο και τα ιχθυοτροφεία ήταν κρατικά μονοπώλια και το δικαίωμα εκμετάλλευσής τους εκμισθωνόταν κατ' έτος ή σε τακτά χρονικά διαστήματα από πλούσιους ιδιώτες.⁴⁵ Όλα, ανεξάρτητα από τον ιδιοκτήτη τους, ενοικιάζονταν και υπενοικιάζονταν και τα χρήματα συλλέγονταν

ΠΟΥΛΟΣ 1986, 372) στα μέσα του 19^{ου} αιώνα: *Ιχθυοτροφεία Άρτας*: 1) Αρταίο μάζωμα, 2) Λογαρού, 3) Τσουκαλιό, 4) Αγρίλος ή Άγραυλος, 5) Στρογγυλή, 6) ιβάρι ποταμού Ίναχου, 7) ιβάρι ποταμού Λούρου, 8) Κάκζα στην Πέτραν, 9) Αυλαίμων στην Καντσάν, 10) Γιαλαμπούκα (διάβ. Παλιομπούκα) στο Νεοχώριον, 11) Ψάθι, 12) Βόσα, 13) Αύλερη, 14) Κόφτρα, 15) Βεζούλη, 16) της μονής Κορωνησίας καλούμενον Σακκελέτσι, 17) της μονής Προφήτου Ηλίου ονομαζόμενον Ροσιδα, 18) της μονής Ροδιάς: *ιχθυοτροφεία Πρέβεζας*: 1) Μάζωμα, 2) Λάκκοι ή Τρίπτες, 3) ΣόγONO, 4) Γρίπος, 5) Τσουπέλι, 6) Πούντα, 7) Πογωνίτσα και 8) Σκαφιδάκι. Το ιχθυοτροφείο της Βουλκαριάς στην Ακαρνανική ακτή κοντά στη Βόνιτσα υπαγόταν στη δικαιοδοσία του βοεβόδα της Άρτας, ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α, 263. Τον 18^ο αι. στην Ακαρνανία υπήρχαν, επίσης, τα ιχθυοτροφεία Σάλταινη, Σκαλί, Δέματα και Μυρτάρι. Για το τελευταίο βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1973, 430-434.

⁴¹ Ο Ιωάννης Πατρίκιος σε επιστολή με ημερομηνία 10 Οκτωβρίου 1761, την οποία έστειλε στον έκτακτο προβλεπτή της Λευκάδας, αναφέρει ότι Πρεβεζάνοι είχαν μισθώσει τα ιχθυοτροφεία Μάζωμα και Γρίπο και διαμαρτύρονταν επειδή το νέο ιχθυοτροφείο τους εμπόδιζε να ψαρεύουν χέλια. Μετά τις απαραίτητες διαβουλεύσεις αποφασίστηκε να καταδαφιστεί το νέο ιβάρι, που είχε ξεκινήσει να κατασκευάζεται στις αρχές του ίδιου καλοκαιριού, παρουσία Βενετών και Οθωμανών αξιωματούχων, ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1965, 296-298.

⁴² ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α, 265.

⁴³ ΠΑΝΑΓΟΥ 1997, 179. Ο Αλή πασάς Τεπελενλής ανήλθε στο αξίωμα του πασά των Ιωαννίνων το 1788, ΑΡΧΕΙΟ ΑΛΗ ΠΑΣΑ 2007, έγγρ. αρ. 9, 22.

⁴⁴ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1994, I, 240-242.

⁴⁵ Εξαιρέση για την ελληνοβενετική Ανατολή η περίπτωση του ιχθυοτροφείου της Λευκάδας, η εκμετάλλευση του οποίου, με διάταγμα της βενετικής Συγκλήτου (1741), παραχωρήθηκε ισόβιως στον Δ. Περούλη και τους απογόνους του, ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Αρχειοθήκη Αρχαιοφυλακείου*, φάκ. 7, υποφάκ. «13. Αλυκαί 1684-1823», φφ. 2γ-3γ· ΜΙΧΗΛΑΡΗΣ 2009, 264.

από τοπικούς Βενετούς και Οθωμανούς αξιωματούχους, οι οποίοι στη συνέχεια τα προωθούσαν στο κεντρικό θησαυροφυλάκιο.⁴⁶ Ήταν συνηθισμένο φαινόμενο πλούσιες οικογένειες από την Πρέβεζα, ήδη από το 1683,⁴⁷ να μισθώνουν τμηματικά ή καθ' ολοκληρία ιχθυοτροφεία για έναν χρόνο και στη συνέχεια να συγκροτούν συντροφία για να τα εκμεταλλευθούν.⁴⁸ Η συντροφία προσλάμβανε ντόπιους αλιείς, στους οποίους παραχωρούσε δίχτυα και βασικό εξοπλισμό για την αλιεία. Τα χρήματα από την πώληση των αλιευμάτων τόσο στην τοπική αγορά όσο και στα νησιά του Ιονίου ή και την Ιταλία, θα συγκεντρώνονταν σε έναν κοινό λογαριασμό. Αφού πρώτα θα κατέβαλαν το ενοίκιο του ιχθυοτροφείου, την αμοιβή των αλιέων και όλα τα άλλα έξοδα, στη συνέχεια τα μέλη της συντροφίας θα μοιράζονταν τα εναπομείναντα έσοδα.⁴⁹ Δυστυχώς, δεν έχουμε κανένα στοιχείο σχετικά με την αμοιβή των αλιέων ή τα κέρδη της συντροφίας. Γνωρίζουμε, όμως, ότι 400 οικογένειες από την Πρέβεζα, την Άρτα και την Αιτωλοακαρνανία κέρδιζαν τα προς το ζην από τη λειτουργία των ιχθυοτροφείων⁵⁰ και ότι η ενοικίαση των ιβαριών προκάλεσε διαπληκτισμούς και συγκρούσεις μεταξύ των οικογενειών που είχαν οικονομική δύναμη σε τοπικό επίπεδο.⁵¹ Αναφέρουμε παραδειγματικά την περίπτωση του Μήτσου Μαυρομάτη. Το 1759 ο Μήτσος Μαυρομάτης, πρόκριτος του Ξηρομέρου, είχε νοικιάσει τα ιβάρια Βουλκαριά, Σάλταινη, Σκαλί και Δέματα. Το επόμενο έτος τα διεκδίκησε χωρίς επιτυχία. Αυτό είχε

⁴⁶ Το 1760 ο μισθωτής του ιχθυοτροφείου της Βουλκαριάς ζήτησε τη συνδρομή του Βενετού υποπρόξενου της Άρτας προκειμένου ο υπενοικιαστής της Βουλκαριάς να του εξοφλήσει τα όσα του χρωστούσε. Δύο χρόνια αργότερα ο Νικόλαος Κουμεινιώτης από την Άρτα, Οθωμανός υπήκοος, υπενοικίασε το ιχθυοτροφείο του Αγρίλου σε μία συντροφία Βενετών υπηκόων, οι οποίοι μετά το πέρας της υπεκμίσθωσης αναχώρησαν για τη Λευκάδα, αφήνοντας πίσω τους χρέος 3.900 άσπρων. Βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α, 265-266. Το 1783 ο Χρήστος Κοκόλης, ο Αποστόλης της Χριστίνας και ο Σπύρος Μαραθιώτης, αφού πρώτα σύναψαν συντροφία ενώπιον του δημοσίου νοταρίου της Πρέβεζας Πέτρου Βαλεντίνη, υπενοικίασαν τα ιχθυοτροφεία της Πρέβεζας, τα οποία είχαν παραχωρηθεί για πέντε χρόνια στον *domino* Θεοδόσιο Κονιδάρη, ΓΑΚ – Αρχαία Νομού Λευκάδας, *Βενετική διοίκηση*, Προβλεπτής Πρέβεζας, φάκ. 76, έγγραφο που παρουσιάστηκε στις 13 Σεπτεμβρίου 1785 στον έκτακτο προβλεπτή Λευκάδας. – Για την ενοικίαση προσόδων στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα βλ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1994, Ι, 91-105. Για την Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ et al. 2003, τ. 1, 263-264, 326-327. Ειδικότερα για τις προσόδους που προέρχονταν από τα ιχθυοτροφεία βλ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 316-329.

⁴⁷ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 324.

⁴⁸ Και στο γειτονικό νησί της Λευκάδας συγκροτούνταν συντροφίες για την ενοικίαση των ιχθυοτροφείων του νησιού, βλ. παραδειγματικά ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ 1985, 271-272. Σε κάποιες περιπτώσεις στις συντροφίες μετείχαν τόσο Βενετοί όσο και Οθωμανοί υπήκοοι προκειμένου να μισθώσουν ιχθυοτροφεία στον Αμβρακικό, ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1988, 250, 379 σημ. 30.

⁴⁹ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 21· ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 323· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 196.

⁵⁰ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 323.

⁵¹ ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1958α, 12 (επιστολή του Μεημέτ αγά βοεβόδα της Άρτας προς τον έκτακτο προβλεπτή Λευκάδας Barbagio Balbi σχετικά με τα ιχθυοτροφεία της Βουλκαριάς και Σκαλί, Φεβρουάριος 1732)· ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 324.

σαν αποτέλεσμα να στραφεί εναντίον του νέου διεκδικητή του ιχθυοτροφείου και να δημιουργηθούν προβλήματα καθώς αλιείς από τη Λευκάδα έφθασαν για να ψαρεύουν στην περιοχή αναγνωρίζοντας ως κύριο των ιβαριών τον Μαυρομάτη.⁵²

Η δημιουργία των ιβαριών στις λιμνοθάλασσες βασίστηκε στο φαινόμενο της έλξης και της εισόδου σε αυτά διαφόρων ειδών ψαριών, τα οποία συνήθιζαν να ζουν σε αλμυρά νερά με ποικίλη περιεκτικότητα σε αλάτι. Επρόκειτο κυρίως για λαβράκια, τσιπούρες και κεφαλόπουλα. Τα ιχθυοτροφεία έπρεπε να κατασκευάζονται στον χώρο όπου οι λιμνοθάλασσες έτεμναν την ανοιχτή θάλασσα. Κάθε ιβάρι περιλάμβανε φράκτες (*ιχθυοφραγμούς*), κατασκευασμένους από δρύινους σκελετούς πάνω στους οποίους πλέκονταν καλάμια και ψαθιά. Την άνοιξη η ανθοφορία της χλωρίδας πέριξ των ιχθυοτροφείων και η αύξηση της τροφής εντός του προσέλκυαν κοπάδια νεαρών σε ηλικία ψαριών (*γόνος* και *λιάνωμα*). Τα κοπάδια οδηγούνταν στο εσωτερικό του ιβαριού μέσω στομιών που είχαν σχήμα V και εγκλωβίζονταν. Εκεί τρεφόμενα με φυσικό τρόπο θα παρέμεναν έως ότου διαφοροποιηθούν οι καιρικές συνθήκες. Όταν θα ανέβαινε ή θα κατέβαινε πολύ η θερμοκρασία, τα ψάρια θα επεδίωκαν να βγουν από το ιβάρι και να κατευθυνθούν στην ανοιχτή θάλασσα. Αυτό, όμως, δεν ήταν εφικτό καθώς οι εισοδοί των ιβαριών είχαν αλλάξει και οδηγούσαν σε παγίδες (*πύρες*). Μόλις οι παγίδες αυτές γέμιζαν, οι υπεύθυνοι του ιχθυοτροφείου με απόχες έπιαναν τα μεγάλα ψάρια, τα οποία προωθούνταν άμεσα στις αγορές. Τα μικρότερα μέσω ενός δικτύου καναλιών οδηγούνταν και πάλι πίσω στο ιβάρι έως ότου να αναπτυχθούν επαρκώς (Εικ. 4).⁵³

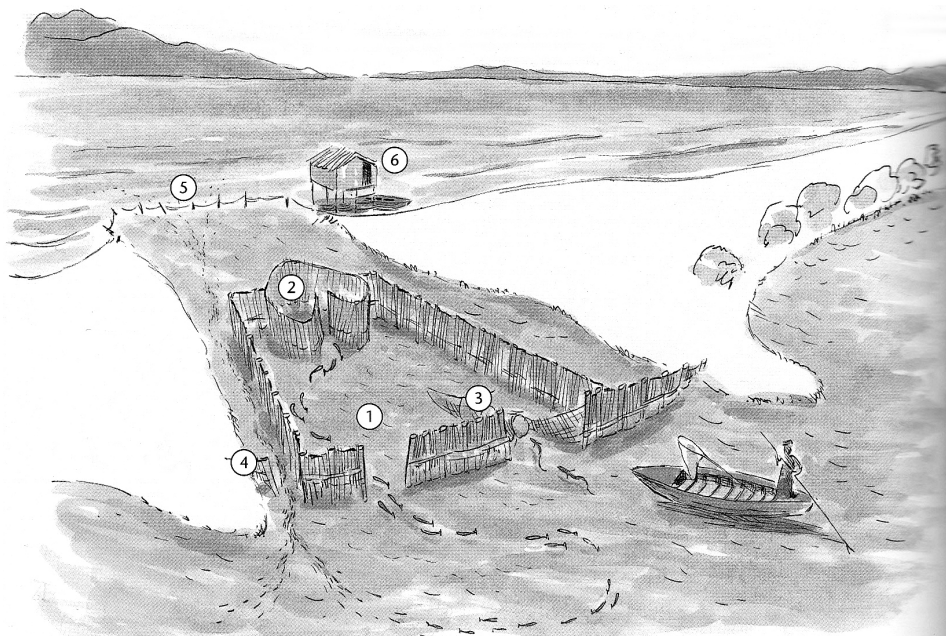
Ο υπεύθυνος για τη φύλαξη του ιχθυοτροφείου συνήθως ζούσε σε μία καλύβα (*πελάδα*) στα όρια του ιβαριού. Κατασκευαζόταν πάνω σε πασσαλόπηκτη βάση από ξύλα, προερχόμενα από τα δάση του Λούρου και του Μακρυνόρους, και από καλάμια, προερχόμενα από τον βάλτο της Ροδιάς (Εικ. 5). Η φύλαξη των ιχθυοτροφείων ήταν απαραίτητη καθώς τα κρούσματα της παράνομης αλιείας ήταν πολλά και συχνά επαναλαμβανόμενα. Το 1736 ένας ψαράς από τη Λευκάδα, ο οποίος λάθρα αλίευε έξω από το οθωμανικών συμφερόντων ιχθυοτροφείο του Μαζώματος, δολοφονήθηκε από Οθωμανούς.⁵⁴ Δύο χρόνια αργότερα ληστές προερχόμενοι από διάφορες οθωμανικές περιοχές έπληξαν από την ξηρά τα ιχθυοτροφεία που είχαν νοικιάσει Βενετοί υπήκοοι.⁵⁵

⁵² ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1963, 143· 1964, 201-204· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1988, 237, 378 σημ. 21. Για την οικογένεια Μαυρομάτη βλ. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ 1971-1972.

⁵³ ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ 2002, 24· ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α, 263-264.

⁵⁴ ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1958β, 50.

⁵⁵ ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1958γ, 90.

ΕΙΚΟΝΑ 4: Παραδοσιακό ιχθυοτροφείο
(ΖΑΛΛΑΧΩΡΗ *et al.* 2001, 46)

Το 1739 κάτοικοι του χωριού Κωστακιοί της Άρτας ψάρευαν λαθραία και με απαγορευμένα εργαλεία στα βενετικά ιχθυοτροφεία της Πρέβεζας, γεγονός που προκάλεσε την έντονη αντίδραση και διαμαρτυρία του έκτακτου προβλεπτή της Λευκάδας στον βοεβόδα της Άρτας.⁵⁶ Το 1760 Κερκυραίοι, Βενετοί υπήκοοι, με βάρκες (*τράτες*) έφθασαν στον Αμβρακικό και ψάρευαν τόσο έξω από τα οθωμανικά ιχθυοτροφεία όσο και στις εκβολές των ποταμών. Στη συνέχεια εμφανίστηκαν στην αγορά της Άρτας,⁵⁷ όπου διέθεσαν σε πολύ χαμηλές τιμές τα αλιεύματά τους. Η κίνηση αυτή των Κερκυραίων προκάλεσε μεγάλη αναταραχή καθώς είχε πλήξει σε οικονομικό επίπεδο διττά τους ενοικιαστές των ιχθυοτροφείων (διαφυγόντα κέρδη λόγω της μείωσης του αριθμού των αλιευμάτων και της χαμηλής τιμής λιανικής πώλησης). Παρά τους ισχυρισμούς των αξιωματούχων του βενετικού υποπροξενείου της Άρτας ότι επρό-

⁵⁶ ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1959, 123. Ακόμα και στα τέλη του 18^{ου} αι. κάτοικοι της Άρτας με μικρά πλοία-ρια κατέβαιναν τον Άραχθο και λεηλατούσαν τα ιχθυοτροφεία του Αμβρακικού, ΠΑΝΑΓΟΥ 1997, 218 σημ. 198.

⁵⁷ Για την αγορά της Άρτας βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α, 336 και σημ. 79.

κειτο για συκοφάντηση των Βενετών υπηκόων, οι Κερκυραίοι τιμωρήθηκαν από τις οθωμανικές αρχές.⁵⁸

Παράλληλα, η ασφάλεια των ιβαριών εξασφάλιζε την ασφαλή διαβίωση των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής πέριξ του Αμβρακικού. Για τον λόγο αυτό σε πολλές περιπτώσεις τη φύλαξη των ιχθυοτροφείων την αναλάμβαναν οι αρματολοί του Λούρου και της Άρτας.⁵⁹ Το καλοκαίρι του 1732 ο αρματολός Γεώργιος Ανασιώτης δέχθηκε επίπληξη από τις οθωμανικές αρχές της Άρτας γιατί ο ληστής Κατσούλης λανθάνοντας της προσοχής του έκλεψε τις βάρκες από το ιβάρι του Λούρου, οι οποίες ανήκαν σε Οθωμανούς υπηκόους. Με αυτές προέβη σε εγκληματικές ενέργειες σε βάρος τόσο των Βενετών όσο και των Οθωμανών.⁶⁰ Παρά τη φύλαξη των ιβαριών δεν έλειψαν οι επιθέσεις εναντίον των ιχθυοτροφείων και των όσων εργάζονταν σε αυτά. Το 1708 και το 1714 κακοποιοί από το Μαργαρίτι έφτασαν στην Πρέβεζα, κατέστρεψαν εγκαταστάσεις στα ιχθυοτροφεία της περιοχής, αιχμαλώτισαν ψαράδες και κατοίκους για να λάβουν λύτρα, έκλεψαν χρήματα, πυρπόλησαν και λεηλάτησαν πέντε χωριά, έκλεψαν 3.000 πρόβατα.⁶¹ Το 1759 κακοποιοί και ληστές επιτέθηκαν στο ιβάρι του Πλατυκομμένου, συνέλαβαν επτά ψαράδες για να αποσπάσουν λύτρα από τους οικείους τους και δολοφόνησαν έναν ακόμα.⁶² Επειδή το συμβάν δεν ήταν μοναδικό αλλά συχνά επαναλαμβανόμενο,⁶³ οι βενετικές και οθωμανικές αρχές προσπάθησαν από κοινού να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα, χωρίς όμως επιτυχία, όπως φαίνεται από την καταγραφή πολλών συμβάντων στο πέρασμα του 18^{ου} αιώνα.

Η πλειονότητα των ψαράδων με τις πολυμελείς οικογένειές τους ζούσαν σε ταπεινά σπίτια που κατασκεύαζαν σε διάφορα χωριά στις ακτές του Αμβρακικού. Οι γυναίκες και τα παιδιά βοηθούσαν τους ψαράδες στην περισυλλογή των ψαριών, στο πάστωμά τους και, βεβαίως, στη διάθεσή τους στην αγορά. Ειδικότερα, οι γυναίκες της Κορωνησίας ήταν ιδιαίτερα επιδέξιες στην κατασκευή και την επιδιόρθωση των διαφόρων τύπων διχτυών, τα οποία χρησιμοποιούσαν οι αλιείς του Αμβρακικού.

⁵⁸ ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1963, 145· 1964, 202.

⁵⁹ Πέρα από τη φύλαξη των ιχθυοτροφείων σε κάποιες περιπτώσεις αρματολοί ή συγγενείς αρματολών ενοικιάζουν οθωμανικά ιχθυοτροφεία στον Αμβρακικό κόλπο, ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1988, 237, 242-246. Γενικότερα για το θέμα της ενοικίασης φορολογικών προσόδων από αρματολούς βλ. ΡΟΔΑΚΗΣ 1999, 183· ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ 2003, 48.

⁶⁰ ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1958α, 14· ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 2010, 242, 244-245.

⁶¹ ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2007, 101. Η σφοδρότητα των επιθέσεων και τα επαναλαμβανόμενα επεισόδια βίας είχαν σαν αποτέλεσμα το 1714 κανείς να μην επιθυμεί να εκμισθώσει τα πληγέντα ιχθυοτροφεία.

⁶² ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α, 266-267.

⁶³ Για ένα ακόμα παράδειγμα σύλληψης, του γραμματικού των ιχθυοτροφείων στην Άρτα, για την είσπραξη λύτρων βλ. ΓΑΒΡΙΛΙΑΔΗ 1998-1999, 340.

ΕΙΚΟΝΑ 5: Φύλακας διβαρίου στον Λούρο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.
Φωτογραφία του Fred Boissonnas, 1913

Εκτός από τα πριάρια οι αλιείς στις λιμνοθάλασσες χρησιμοποιούσαν δύο ακόμα τύπους αβαθών σκαφών με κουπιά, τις γαΐτες και τα μονόξυλα.⁶⁴ Επρόκειτο για μικρού μεγέθους σκάφη κατασκευασμένα σε τοπικά μικρά ναυπηγεία –ένα υπήρχε στην Κόπραινα στη βορειοανατολική ακτή του Αμβρακικού προς την πλευρά της Άρτας⁶⁵– χρησιμοποιώντας ξυλεία από τα γύρω δάση βελανιδιάς.⁶⁶ Αυτά τα σκάφη χωρούσαν έναν μόνο άνθρωπο και τον απαραί-

⁶⁴ Για τα παραδοσιακά αλιευτικά σκάφη βλ. ΖΑΛΑΧΩΡΗ et al. 2001, 72-75.

⁶⁵ ΑΣΩΝΙΤΗΣ & ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2010, 75.

⁶⁶ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 27-32· ΠΑΝΑΓΟΥ 1997, 203-204. Στην Πρέβεζα τον 18^ο αι. στην αυλή της αποθήκης του ξυλέμπορου Lassall στο Βαθύ λειτουργούσε ναυπηγείο που κατασκεύαζε σκάφη κυρίως για λογαριασμό του, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 194 και σημ. 60· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 465. Ειδικότερα για τις δασικές εκτάσεις της Άρτας βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2007α, 327-328. Από τον 15^ο αι. τα δάση πέριξ του Αμβρακικού υλοτομούνταν και η ναυπηγική ξυλεία που παράγονταν τροφοδοτούσε τόσο το ναύσταθμο της Πρέβεζας όσο και άλλα μικρότερα ναυπηγεία στον Αμβρακικό κόλπο. Στα ναυπηγεία αυτά κατασκευάζονταν και επισκευάζονταν πλοία αλλά και εξαρτήματα πλοίων, ΑΣΩΝΙΤΗΣ & ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2010, 75.

τητο αλιευτικό εξοπλισμό, όπως δίχτυα, απόχες, παγίδες, καμάκια, παραγάδια και τράτες.⁶⁷

Τα αλιεύματα στην πλειονότητά τους ήταν λαβράκια, τσιπούρες, μικρά και μεγάλα κεφαλόπουλα, σαργοί, σπάροι, χέλια, σαρδέλες, μικρές και μεγάλες γαρίδες, μύδια, αχιβάδια, αστακοί και διάφορα άλλα είδη μαλακίων και οστρακοειδών.⁶⁸ Επίσης, αφού αφαιρούσαν τα αυγά από τα θηλυκά κεφαλόπουλα (μπάφες), τα στέγνωναν και τα πάστωναν, προκειμένου στη συνέχεια να φτιάξουν το περίφημο αυγοτάραχο και χαβιάρι.⁶⁹ Το υψηλότερης ποιότητας αυγοτάραχο του Αμβρακικού ήταν πολύ γνωστό στις αγορές της Κωνσταντινούπολης και στην Ευρώπη,⁷⁰ ιδίως στη Βενετία κατά τον 17^ο αιώνα. Στην αυτόγραφη διαθήκη του Θωμά Φλαγγίνη αναφερόταν ότι οι εφημέριοι του ναού της Αγίας Μαρίας στο Καρδάκι της Κέρκυρας⁷¹ –εκκλησία που ετησίως λάμβανε χρήματα εν είδη βοήθειας από το κληροδότημα Φλαγγίνη– ήταν υποχρεωμένοι να στέλνουν στους κληρονόμους του κάθε χρόνο έξι καλά αυγοτάραχα από την Άρτα (*sei bottarge belle dell'Arta*).⁷²

Τα προϊόντα του Αμβρακικού ταξίδευαν προς διάφορες κατευθύνσεις ήδη από την τελευταία δεκαετία του 16^{ου} αιώνα.⁷³ Τα αλιεύματα συγκεντρώνονταν στα λιμάνια της Άρτας, την Κόπραινα και τη Σαλαώρα⁷⁴, και της Πρέβεζας και από εκεί ξεκινούσαν το μακρύ τους ταξίδι αρχικά προς την Κέρκυρα και στη συνέχεια προς το Ότραντο, τη Σικελία, τη Βενετία, τη Φλωρεντία, την Κρήτη και την Κωνσταντινούπολη.⁷⁵

Για την τιμή των αλιευμάτων δεν έχουμε, δυστυχώς, καμία πληροφορία. Παρόλα αυτά γνωρίζουμε ότι παραδείγματος χάριν το 1706 ο Γάλλος πρόξε-

⁶⁷ Για τα αλιευτικά εργαλεία βλ. ΖΑΛΛΑΧΩΡΗ et al. 2001, 48-51.

⁶⁸ Γενικά για τα αλιεύματα στον Αμβρακικό βλ. ΖΑΛΛΑΧΩΡΗ et al. 2001, 94-111.

⁶⁹ Η παλαιότερη πληροφορία για το χαβιάρι του Αμβρακικού χρονολογείται τον 13^ο αι. Στον πρόναο της εκκλησίας της Παναγίας της Βλαχέρνας στο κάτω μήμα της τοιχογραφίας της Οδηγήτριας εικονίζεται ένας άνδρας που πουλά χαβιάρι («ο χάζαρις πουλών το χαβιάρη»). Τον 15^ο αι., σύμφωνα με έγγραφο του 1428, το αυγοτάραχο του Αμβρακικού έφτανε μέχρι και τη Ραγούζα σταλμένο από τον δεσπότη της Άρτας, ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2001, 237-238. Τον 16^ο αι. εξάγεται αυγοτάραχο στη Βενετία, ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ 1940, 262. Στα τέλη του 18^{ου} αι. η τιμή του αυγοτάραχου έφθανε στα 6 φράγκα η λίβρα, ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1986-1987, 65. Για την επεξεργασία του αυγοτάραχου βλ. ΜΠΑΔΑ 2004, 91-92.

⁷⁰ A.S.V., *PTM*, b. 1002, έγγραφο με τίτλο *Corfù* εντός της «δέσμης εγγράφων» με τίτλο *1761 Circa pesca nei mari del Levante veneto*, φ. [1v].

⁷¹ ΚΑΡΥΔΗΣ 2004, 91.

⁷² ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1939, 36-38.

⁷³ Αυγοτάραχο ταξιδεύει προς τη Σικελία, τη Φλωρεντία και την Κρήτη με ενδιάμεσο σταθμό την Κέρκυρα. Προς τη Βενετία πέρα από το αυγοτάραχο εξάγονται μετάξι, σιτάρι και αλεύρι, κερύ, μέλι, χοντρές κουβέρτες, λινάρι, δέρματα και άλλα, ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ 1940, 251, 262, 287-290.

⁷⁴ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 219-220.

⁷⁵ ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ 1940, 251, 262, 287-290· ΠΕΤΑΛΑ 2002, 262 (20.2.1764).

νος στην Άρτα είχε αγοράσει αρνίσιο και μοσχαρίσιο κρέας για 3 άσπρα την οκά, διάφορα ψάρια 4 άσπρα και τυρί για 10 άσπρα την οκά.⁷⁶ Θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η τιμή των αλιευμάτων διαμορφωνόταν κάθε φορά ανάλογα με την απόσταση μεταξύ αγοράς και τόπου αλίευσης, τις καιρικές συνθήκες και την εποχή, τις επιτάξεις της θρησκείας και τις διατροφικές συνήθειες. Για παράδειγμα την περίοδο της μεγάλης νηστείας των χριστιανών η ζήτηση αλιευμάτων αυξανόταν κατακόρυφα και για τον λόγο αυτό αυξανόταν και η τιμή τους.⁷⁷

Το τοπίο του Αμβρακικού κόλπου όπου συμπλέκονται κολπίσκοι, νησίδες γης, ορμίσκοι, κανάλια, ακρωτήρια, με μοναδικά δείγματα χλωρίδας και πανίδας, συνθέτει ένα σκηνικό ανυπέβλητης ομορφιάς. Το θερμό κλίμα, τα ρηχά νερά στις ακτές, οι αβαθείς λιμνοθάλασσες και οι βάλτοι ευνοούν τη δημιουργία ενός φιλόξενου σπιτικού για ζώα και φυτά. Το νερό ακολουθώντας το φύσημα του ανέμου προς την ενδοχώρα αφήνει στο διάβα του μικρά αλάτινα ίχνη. Όλα αυτά συνηγορούν στο να αναδειχθεί ο Αμβρακικός κόλπος σε έναν από τους πιο σημαντικούς υγροτόπους της Ευρώπης. Δυστυχώς, όμως, τα προβλήματα της ρύπανσης, και ειδικότερα της χημικής ρύπανσης, τα οποία σήμερα γιγαντώνονται, απειλούν την ίδια την ύπαρξη του Αμβρακικού και όλων όσοι ζουν στον κόλπο. Στις μέρες μας επιτακτικότερα από ποτέ προβάλλει η ανάγκη προστασίας του φυσικού αυτού περιβάλλοντος προκειμένου να διασφαλιστεί η ισορροπία και να εξασφαλιστεί η συνέχεια της ζωής. Ο Αμβρακικός κόλπος ζητά τη βοήθεια όλων μας για να συνεχίσει να ζει και σε αντάλλαγμα θα μας επιτρέψει να ανακαλύπτουμε «τα μυστικά των βάλτων του».

Βιβλιογραφία

- ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ Ν., 2010, Η αλιεία και τα αλιεύματα στην Κέρκυρα (19^{ος}-αρχές 20^ο αιώνα): μία πρώτη προσέγγιση, *Τετράδια Εργασίας ΙΝΕ/ΕΙΕ* 33 = *Ψαρεύοντας στις ελληνικές θάλασσες. Από τις μαρτυρίες του παρελθόντος στη σύγχρονη πραγματικότητα*, 125-137
- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Α.Μ., 1994, *Περί της οικονομικής διοίκησης της Επτανήσου επί βενετοκρατίας*, τ. Α'-Β', Αθήνα

⁷⁶ ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1981, 230.

⁷⁷ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 195.

- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυτά συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, I-II, Αθήνα (²1969)
- ΑΡΧΕΙΟ ΑΛΗ ΠΑΣΑ, 2007, *Αρχείο Αλή πασά Συλλογής Ι. Χώτζη Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, έκδοση, σχολιασμός, ευρετήρια Β. Παναγιωτόπουλος με τη συνεργασία των Δ. Δημητρόπουλου & Π. Μιχαηλάρη, τ. Α': 1747-1808, Αθήνα
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α.Π., 1983, *Η βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας*, Θεσσαλονίκη (αδημοσίευτη διδακτική διατριβή)
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σ.Ι., 1988, Από τη συγκρότηση του αρματολισμού. Ένα ακαρνανικό παράδειγμα, στο: Σ.Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιθ' και ιθ' αιώνα (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα, 231-251, 374-380
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σ.Ι., 2007, Η μικρή ιστορία του Χρήστου Μιλιόνη, 1753, στο: Σ.Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, επιμ. Ε. Λιάτα, Α. Ματθαίου & Π. Πολέμη, Αθήνα, 75-104
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σ.Ι., ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ Ν.Ε., ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο., ΛΙΑΤΑ Ε.Δ., ΜΑΤΘΑΙΟΥ Α., SIVIGNON M. & STOIANOVICH T., 2003, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ' - ΙΘ' αιώνας*, τ. 1-2, Αθήνα
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ. & ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ Ε., 2010, Ο Αμβρακικός κόλπος κατά τον όψιμο Μεσαίωνα: Χώρος, Οικονομία, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & ΧΡ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β', Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, τ. Ι, Πρέβεζα, 69-83
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1953, Αποκατάσταση της λέξης «πρυάρια», *Ηπειρωτική Εστία* 16, 837-838
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 2012, *Άπαντα*, Πρέβεζα
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ε.Λ., 2005, Τα όρια δικαιοδοσίας Βενετών και Οθωμανών στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου σύμφωνα με αναφορά του Βενετού μηχανικού Santo Semitecolo στα 1729, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 45-50
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ε.Λ., 2007α, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ε.Λ., 2007β, Αξιώσεις του Αλή πασά των Ιωαννίνων στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, στο: Μ.Γ. ΓΚΕΚΑ (Επιμ.), *Πρακτικά ΚΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (26-28 Μαΐου 2006)*, τ. Α', Θεσσαλονίκη, 87-111
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ε.Λ., 2008, Ο έλεγχος του στομίου του Αμβρακικού κόλπου: ένα μείζον πρόβλημα στις σχέσεις Βενετών και Τούρκων κατά το 18^ο αιώνα, στο: Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ & Θ. ΚΟΡΡΕΣ (Επιμ.), *Πρακτικά ΚΗ'*

- Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (25-27 Μαΐου 2007)*, Θεσσαλονίκη, 83-102
- ΓΑΒΡΙΛΙΑΔΗ Κ., 1998-1999, Οι σχέσεις των Ελλήνων εμπόρων με τα προξενεία της Βενετίας 1720-1767, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 33, 331-346
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1973, Η ιερά μονή Μυρταρίου Βονίτσης κατ' ανέκδοτα βενετικά έγγραφα (1682-1766), *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 4, 407-448
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1986-1987, Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα: ένα γαλλικό υπόμνημα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 28, 43-70
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε.Κ., 1987, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1790). Ένα εμπόριο με προεκτάσεις*, Αθήνα
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1997, Ο Αλή πασάς και η Πάργα (1797-1819). Τα δάση της Ηπείρου, στο: Κ. ΑΡΩΝΗ-ΤΣΙΧΛΗ (Επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αντώνη Αντωνακόπουλο*, Αθήνα, 449-484
- ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ Σ., 2003, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, 2^η έκδ., Αθήνα
- ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 2006, Η αλιεία στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: μία πρώτη καταγραφή, *Τα Ιστορικά* 23, τχ. 45, 315-352
- ΔΟΝΟΣ Δ., 2005, Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 7-44
- ΖΑΛΑΧΩΡΗ Ε., ΚΑΪΝΑΔΑΣ Η. & ΜΑΡΓΑΡΗΣ Ν.Σ., 2001, *Η αλιευτική παράδοση στον Αμβρακικό κόλπο*, [Αθήνα]
- ΖΟΓΚΑΡΗΣ Σ., ΠΑΠΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Χ., ΡΗΓΑΣ Γ., ΧΑΤΖΗΡΒΑΣΑΝΗΣ Β. & ΚΑΡΔΑΚΑΡΗ Ν., 2003, *Απειλούμενα πουλιά στον Αμβρακικό*, [Αθήνα]
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2006, *Επί Χάρτου – Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 165-263
- ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ Κ., 1993, Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πρέβεζας (1811-1813), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η ιστορία της Πρέβεζας, Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα, 22-24 Σεπτεμβρίου 1989)*, Πρέβεζα, 99-115
- ΚΑΡΥΔΗΣ Σ.Χ., 2004, *Ορθόδοξες αδελφότητες και συναδελφικοί ναοί στην Κέρκυρα (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, Αθήνα
- ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ Κ., 1985, Οι εμπορικές συντροφίες στη Λευκάδα σύμφωνα με το αρχείο του Γ. Ζαμπέλη (1734-1743), *Μνήμων* 10, 270-292
- ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο., 2004, Η Λευκάδα στη βενετική χαρτογραφία (1686-1729), *Τετράδια εργασίας* 25-26 = *Χαρτογραφίες της Ανατολικής Μεσογείου*, 93-133

- ΚΟΡΔΩΣΗΣ Μ., 2011, Μεσαιωνική Άρτα. Τοπογραφία, Κοινωνία, *Σκουφάς* 14, τχ. 102, 172-290
- ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ Σ., 1884, *Λεξικόν λατινοελληνικόν*, Αθήνα
- ΛΙΑΤΑ Ε.Δ., 1996, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1939, *Θωμάς Φλαγγίνης και ο Μικρός Ελληνομνήμων*, Αθήνα
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1958α, Η Άρτα στα αρχεία της Βενετίας 1696-1787, *Σκουφάς* 11, 12-16
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1958β, Η Άρτα στα αρχεία της Βενετίας 1696-1787, *Σκουφάς* 12, 47-50
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1958γ, Η Άρτα στα αρχεία της Βενετίας 1696-1787, *Σκουφάς* 13, 90-93
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1959, Η Άρτα στα αρχεία της Βενετίας 1696-1787, *Σκουφάς* 14, 123-127
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1963, Η Άρτα στα αρχεία της Βενετίας 1696-1787, *Σκουφάς* 25-26, 141-145
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1964, Η Άρτα στα αρχεία της Βενετίας 1696-1787, *Σκουφάς* 27-28, 201-204
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1965, Η Άρτα στα αρχεία της Βενετίας 1696-1787, *Σκουφάς* 30-31, 295-298
- ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ Π., 2003, Αλυκές Λευκάδας (18^{ος} αιώνας): ανάπτυξη μέσα σε συνθήκες παρακμής, στο: Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Θ. ΠΕΤΑΝΙΔΟΥ & Ζ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ (Επιμ.), *Ανάπλαση και αξιοποίηση των ανενεργών αλυκών Επτανήσου (Κέρκυρας, Λευκάδας και Ζακύνθου), Διεπιστημονικό Συνέδριο (Λευκάδα, 30 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1999)*, Αθήνα, 51-60
- ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ Π.Δ., 2009, Το ιχθυοτροφείο Λευκάδας τον 18^ο αιώνα, στο: *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Πρακτικά (Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006)*, τ. Ι, Κύθηρα, 260-273
- ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ Π., 2010, Η διαχείριση της αλιείας και των προϊόντων της στα Βενετοκρατούμενα Επτάνησα, *Τετράδια Εργασίας ΙΝΕ/ΕΙΕ 33 = Ψαρεύοντας στις ελληνικές θάλασσες. Από τις μαρτυρίες του παρελθόντος στη σύγχρονη πραγματικότητα*, 85-96
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ Ν.Γ., 2010, Βενετικό ενδιαφέρον για τη μείζονα περιοχή της Πρέβεζας στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & ΧΡ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β', Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, τ. Ι, Πρέβεζα, 187-193
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ Ν.Γ. & ΜΟΣΧΟΝΑ Π., 2009, Φυσική κατάσταση των νησιών του Ιονίου και ανθρώπινη παρέμβαση το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, στο: *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Πρακτικά (Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006)*, τ. Ι, Κύθηρα, 662-674

- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΠΑΔΑ Κ., 2004, *Ο κόσμος της εργασίας. Οι παράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογίου (18^ο-20^ος αιώνας)*, Αθήνα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (Βυζάντιος), 1986, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πρεβέζης*, Άρτα
- ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ Α., 1940, Το εμπόριον της Βενετίας μετά της Ανατολής κατά τον Μεσαίωνα επί τη βάσει των εμπορικών καταλόγων του Βαρθολ. Πάξη, *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 3, 241-296
- ΠΑΝΑΓΟΥ Κ., 1997, Συμβολή στην ιστορία της Άρτας (τέλη 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα), *Δωδώνη* 26, 177-220
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2002, Οι εμπορικοί πρόξενοι στη Δυτική Στερεά και Ήπειρο. Το βενετικό προξενείο της Άρτας (1720-1797), *Θησαυρίσματα* 32, 251-298
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2004, Οι εμπορικοί πρόξενοι στα Ιόνια νησιά: ανάγκη και σκοπιμότητα, στο: Δ.Χ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & Τ.Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ (Επιμ.), *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002*, τ. 2, Αθήνα, 577-593
- ΠΕΤΑΛΑ Α., 2002, Ιταλοί έμποροι στον Ιόνιο χώρο και Ιόνιοι στην Κάτω Ιταλία, στο: Θ. ΠΑΠΙΑΣ & Θ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ (Επιμ.), *Ελληνισμός και Κάτω Ιταλία. Από τα Ιόνια νησιά στην Grecia Salentina*, τ. Α', Κέρκυρα, 241-374
- ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ Μ.Κ., 1971-1972, Η οικογένεια Μαυρομματαίων εκ Κατούνας Ακαρνανίας, *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 3, 295-319
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ.Σ., 1992, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας*, τχ. Γ: (1714-1796), Ιωάννινα
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 2006, Τουρκική επιθετικότητα και η Δυτική Ελλάδα (1569-1645), *Ηπειρωτικά Χρονικά* 40, 9-20
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 2010, Ληστρικά φαινόμενα και συνοριακές διαφορές στην περιοχή της Πρέβεζας (16^ο-18^ος αιώνας), στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & ΧΡ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β', Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, τ. Ι, Πρέβεζα, 241-250
- ΡΗΓΑΣ Γ., ΠΕΤΡΟΥ Ν. & ΖΟΓΚΑΡΗΣ Σ., 2003, *Αμβρακικός πουθενά αλλού στη γη*, [Αθήνα]
- ΡΟΔΑΚΗΣ Π., 1999, *Κλέφτες και αρματολοί*, τ. Α', Αθήνα
- ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., 2002, Ψαρεύοντας στον Αμβρακικό, ένθετο *Καθημερινής - Επτά Ημέρες* (20 Ιανουαρίου 2002), 23-25
- ΡΩΜΑΝΟΣ Ι.Α., 1889, Περί Βουθρωτού, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 3, 548-559
- ΣΙΟΡΟΚΑΣ Γ.Α., 1981, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Ιωάννινα

- ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 2002, *Ο τελευταίος Βενετο-Οθωμανικός πόλεμος 1714-1718*, Αθήνα
- CAPITOLI, 1771, *Capitoli della peschiera di Prevesa, dipendente dalla Camera di S. Maura, approvati dall'eccellentissimo Senato con Ducale 10 ottobre 1771*, per li Figliuoli del qu. Z. Antonio Pinelli, stampatori ducali, [Venezia]
- CICOGNA E.A., 1834, *Delle iscrizioni veneziane raccolte ed illustrate*, vol. IV, Venezia
- CICOGNA E.A. (a cura di), 1856, *Francesco Grimani. Relazioni storico-politiche delle Isole del Mar Ionio suddite della Serenissima Repubblica di Venezia, scritte allo eccellentissimo Senato l'anno 1760*, Venezia
- COSMAI F. & SORTENI S. (a cura di), 1996, *Dispacci Costantinopoli di Ferigo Foscarì 1792-1796*, introduzione Paolo Preto, vol. 2, Venezia
- CURLIN J.S. & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, *Adi 31 Agosto 1797. Αμφισβήτηση της ενετο-οθωμανικής συννοριακής γραμμής της Πρέβεζας, Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 117-141
- MICHAILARIS P., 2006, *Le saline di S. Maura (Lefkada) come fattore economico dello Stato Veneziano nella prima metà del XVIII secolo*, in: S. CAVACIOCCHI (a cura di), *Ricchezza del Mare. Ricchezza dal Mare, secc. XIII-XVIII, Atti di XXXVII Settimana di Studi del Istituto Internazionale di Storia Economica «F. Datini», Prato, 11-15 Aprile 2005*, Firenze, 499-509
- PALADINI F.M. (a cura di), 1997, *Carlo Aurelio Widmann provveditore generale da mar. Dispacci da Corfù 1794-1797*, vol. 1-2, Venezia